

Правова кваліфікація екологічних викликів російської агресії зокрема окупації Криму

Професор Борис Бабін

Погоджено Юридичною експертною радою та Експертною радою з охорони довкілля та сталого розвитку Криму Кримськотатарського Ресурсного Центру.

З 2014 року Кримський півострів, деякі райони Донецької та Луганської областей, прилеглі території Чорного та Азовського морів були незаконно окуповані Росією в рамках її триваючої агресії, в тому числі морської [1].

Навмисна та організована російська політика в Криму, яка брутально порушує колективні та індивідуальні права на безпечне довкілля, сталий розвиток та екологічну інформацію, з 2014 року включала питання забруднення повітря, води та землі внаслідок військової діяльності, функціонування хімічної промисловості міст Армянськ та Красноперекоск, скидання відходів та каналізаційних стоків, а також питання незаконного видобутку підземних вод, природного газу та будівельного каменю та піску [2], [3].

Злочинна окупаційна політика росії в Криму спрямована на знищення як унікальних місцевих екосистем, так і інших природних об'єктів, які стають частинами протиправно урбанізованих просторів. Комунальна інфраструктура Криму деградує з 2014 року в умовах зростання корупції в місцевих підконтрольних росії «адміністраціях» і постійної зміни призначених росією «голів» кримських міст і селищ [4].

До 2022 року Україна відреагувала на ці питання на рівні національних планів деокупації та реінтеграції Криму та порушення міжнародних судових процесів.

16 вересня 2016 року Україна спрямувала проти росії позов до міжнародного арбітражу щодо до Конвенції ООН з морського права 1982 року (UNCLOS) стосовно спору щодо прав прибережних держав у Чорному, Азовському морях і Керченській протоці [5].

У цій справі 2017-06 Україна звернулася до міжнародного арбітражу з проханням винести рішення про те, що серед іншого, росія зобов'язана здійснити із Україною належну співпрацю у запобіганні та збереженні морського середовища, включаючи надання інформації щодо будь-якого розливу нафти чи іншого інциденту із забруднення у морських районах, де росія не оскаржувала юрисдикцію та права України до лютого 2014 року.

Міжнародний арбітраж у рішенні за попередніми запереченнями у 2020 році встановив, що заперечення росії щодо юрисдикції позовів України щодо діяльності в Азовському морі та Керченській протоці не має виключно преюдиційного характеру, та рішення по суті у цій справі ще не прийнято [6]. Екологічні питання не знайшли спеціального відображення в провадженнях в

Міжнародному суді ООН та Європейському суді з прав людини, які Україна ініціювала з 2014 року щодо агресії росії.

Серія резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, прийнятих щодо Криму, таких як резолюції 71/205, 72/190, 73/263, 74/168, 75/192 і 76/179 «Ситуація з правами людини в тимчасово окупованій Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна» та резолюції 73/194, 74/17, 75/29 та 76/70 «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, Україна, а також частин Чорного та Азовського морів», які були схвалені з 2016 року, відобразила деякі екологічні виклики у цій сфері.

Наприклад, резолюція 76/179 засудила повідомлення про знищення природної спадщини в Криму та висловив стурбованість ООН додатковими проблемами для здійснення прав людини для мешканців Криму внаслідок підривної діяльності окупаційної держави, включаючи будівництво інфраструктурних проєктів, що супроводжується протиправною експропріацією земель та виснаження природних ресурсів, що негативно впливає на фізичні властивості Кримського півострову.

Ця резолюція вимагала від росії реалізовувати свою відповідальність окупаційної держави щодо забезпечення належних умов життя в Криму, в тому числі шляхом забезпечення справедливого розподілу ресурсів прісної води для цивільного населення [7]. Та резолюція ГА ООН 76/70 знову висловила свою стурбованість щодо численних військових навчань російських збройних сил, які проводяться в Криму та прилеглий морській зоні, підривають регіональну безпеку та спричиняють значні довгострокові негативні екологічні наслідки в регіоні [8].

Уряд України ухвалив розпорядженням № 218-р скасований у 2021 році План дій щодо реалізації деяких засад внутрішньої політики держави щодо Криму, але він не містив питань екології.

Пізніше указом Президента України від 2021 року № 117/2021 було затверджено Стратегію деокупації та реінтеграції Криму, а розпорядженням уряду № 1171 затверджено План заходів з реалізації цієї Стратегії [9].

Стратегія містить блок «Екологічна політика», який включав питання моніторингу навколишнього природного середовища в Криму, обліку фактів екологічних правопорушень і злочинів, використання механізмів міжнародного співробітництва, ведення реєстру збитків, заподіяних забруднень та іншого негативного впливу на навколишнє середовище, з особливими зусиллями щодо збереження морського середовища.

Водночас наразі нової редакції Стратегії ще не схвалене, та посадові особи України обіцяють внести до неї відповідні зміни до осені 2023 р.

Правоохоронна діяльність України з цих питань почалася раніше, оскільки перше розслідування щодо екоциду було розпочато у 2016 році та стосувалося діяльності підприємства «Кримський титан» поблизу окупованого росією селища Перекоп, де пізніше, у 2018 році, сталася аварія з забрудненням повітря.

У 2019 році, після викиду 2018 року, українські слідчі перекваліфікували справу на статті Кримінального кодексу України щодо екоциду та забруднення повітря. Справа стала значно розширенішою як за предметом, так і за обвинуваченнями.

Наявні процесуальні рішення свідчать, що справа стосується ще двох незаконно «zareєстрованих» у російських реєстрах, але розташованих у Північному Криму підприємств – «Кримський содовий завод» і «Бромовий завод», які входять до одного промислового кластеру з «Кримським титаном». Стверджується, що зазначена протиправна діяльність спричинила тяжкі наслідки, зокрема у вигляді нецільового використання природних ресурсів «окупаційною владою для власних потреб» та забруднення навколишнього середовища.

І до 2022 року це був не єдиний український випадок, пов'язаний з екологічними злочинами, скоєними на окупованій росією території. З 2016 року було розпочато ще щонайменше три розслідування за звинуваченнями в екоциді. Одна з них стосувалася так званого об'єкта «Кліваж» – місця промислового ядерного вибуху, розташованого у вугільній шахті на території окупованої росією частини Донецької області України. Згідно з наявними процесуальними документами, незаконні «органи», які контролюють об'єкт, не викачали підземні води з ядерної каверни, що створило загрозу радіоактивного забруднення місцевих басейнів, у тому числі Азовського моря, що могло вплинути й на кримське довкілля.

Згадана вище справа щодо «Кримського титану» набула змін після публікацій Представництва Президента України в АР Крим та повідомлень Центру журналістських розслідувань, коли на тоді підконтрольній Україні території, на північному березі Сивашу, на мисі Кутара була визначена насосна станція, яка забезпечує водою хімічні підприємства, розташовані в Криму саме «Кримський натрієвий завод» і «Бромний завод».

Ця насосна станція наповнювала водою Західний Сиваш зі Східного, природного, Сиваша, оскільки західна частина затоки є великою штучною водоймою, яка відгороджена від решти Сиваша дамбою, яку збудували ще за радянських часів для забезпечення хім. діяльності заводів Північного Криму, а саме содового та бромного. «Кримський натрієвий завод» і «Бромний завод» належали українському олігарху Дмитру Фірташу також як й «Кримський титан».

У жовтні 2018 року співробітники Служби безпеки України спільно з вказаним Представництвом Президента припинили роботу насосної станції на дамбі Кутара, що унеможливило незаконне використання води Сивашу та встановили,

що материкова земельна ділянка, на якій розташована насосна станція, є орендованою у «Кримського содового заводу».

Також СБУ було зафіксовано подачу промислових обсягів електроенергії з окупованого Криму на насосну станцію. У жовтні 2019 року медіа повідомляли, що насосна станція відновила роботу, але пізніше, в листопаді, з'явилися судові рішення у справі 766/22955/19 за кримінальним провадженням 42016010000000238, де згадується ця насосна станція.

Як зазначалося вище, провадження 42016010000000238 було відкрито за статтею 364 (ч. 2 «Зловживання владою або службовим становищем, що спричинило тяжкі наслідки»), а згодом кваліфіковано за статтями 241 («Забруднення атмосферного повітря») та 441 («Екоцид») Кримінального кодексу України. Провадження було розпочато слідчими прокуратури у 2016 році, але у 2019 році воно було передане Управлінню Національної поліції в Херсонській області, оскільки органи прокуратури втратили цю компетенцію.

У провадженні 42016010000000238 оприлюднені до 2022 року процесуальні рішення слідчих суддів свідчать про практичну схему незаконного використання солоної води Сиваш зареєстрованим в Україні ТОВ «Геомоніторинг» в інтересах підконтрольного окупантам «Кримського содового заводу».

В ухвалах слідчих суддів також було зазначено дії слідства, яке досліджувало вилучені документи насосної станції за 2015-2019 роки, зокрема «польові матеріали», «протокол відбору проб води з 2015 року», «звіт про результати моніторингу підземних вод свердловин», «висновки експертизи», «проведення спеціальних геологорозвідувальних робіт», «технічне (геологічне) завдання на пошуки хлориду натрію, магнію та бромю в ділянці надр Сиваського родовища гідромінеральної сировини», тощо.

З 24 лютого 2022 року росія вчинила широку відкриту військову агресію на всій території України. Контрольовані росією війська та найманці вже вчинили в Україні під час цього вторгнення грубі порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, включаючи масштабні злочини проти власності, соціальних і культурних прав та довкілля, напади на ліси, дамби, національні парки, прибережних і морських екосистем [10], а також проти українських сільськогосподарських підприємств [11].

24 березня 2022 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію ES-11/2 [12], в якій висловила стурбованість серйозними гуманітарними наслідками можливої аварії внаслідок бомбардування та обстрілу української ядерної інфраструктури, підтвердивши зобов'язання забезпечити безпеку та безпеки всієї ядерної інфраструктури та висловила занепокоєння щодо впливу конфлікту на навколишнє середовище.

Міжнародна морська організація (ІМО) провела через початок масштабної російської агресії, включаючи морську, надзвичайну сесію своєї Ради (С/ES.35),

і Рада ІМО 10 березня у своєму рішенні рішуче засудила порушення росією територіальної цілісності та суверенітету України, що поширюється на її територіальні води, та становить серйозні ризики для морського середовища. Рада ІМО висловила жаль з приводу нападів РФ на комерційні судна, їх захоплення, у тому числі пошуково-рятувальних суден, що загрожує як безпеці та добробуту моряків, так й морського середовища [13].

До травня 2023 року російськими військами було скоєно нові військові злочини, зокрема руйнування об'єктів цивільної інфраструктури, лісів, дамб та інших меліоративних систем вибухами мін, ракет та артилерії. Російські війська масово знищують та грабують технічне обладнання українських лісомеліоративних управлінь та національних парків Херсонської та Запорізької областей [14].

Відповідні негативні наслідки російської агресії проти клімату включають забруднення атмосфери внаслідок масових екстенсивних викидів продуктів горіння, знищення тисяч квадратних кілометрів лісів і насаджень поблизу лінії фронту, а також природних ґрунтів у зоні бойових дій поблизу Криму, злочинне втручання російських окупантів у меліорації та природних водотоках Південної України [15].

Також негативний вплив на клімат включає руйнування екосистем, важливих для кисневого обміну Чорного та Азовського морів через забруднення їх нафтопродуктами та хімікатами з російських кораблів та їх ракетних боєприпасів під час російської морської агресії, а також зміни в екосистемах, спричинені масовою загибеллю ссавців і риб через шумове та вибухове забруднення під час морської діяльності [16].

Особливі ризики в цій зоні виникають щодо можливих змін шару сірководню, розташованого в глибоководній частині Чорного моря, та відповідних викидів, зокрема внаслідок вибухових процесів.

Слід додати, що з 2022 року російські незаконні «адміністрації» демонструють недбалість у питаннях меліорації та водопостачання, як на окупованій частині Херсонщині [17], [18] де гирло Північнокримського каналу знаходиться біля лінії фронту, так і в окупованій частині Запорізькій області щодо Каховського каналу [19], і в окупованому Криму. Незаконний «глава» Криму Сергій Аксьонов у своєму «зверненні до річниці» масштабного вторгнення в лютому 2023 року злочинно заявив, що «розблокування Північнокримського каналу» було нібито «важливим результатом» широкомасштабного вторгнення на материкову частину України [20].

Уже в рамках масштабного вторгнення на материкову Україну та після злочинного захоплення окупантами Північнокримського каналу в Херсонській області у березні 2022 року фіктивна «робоча група з оцінки збитків» передала «підготовлений позов на 152 млрд. рублів» до незаконного «республіканського уряду». Однак 29 листопада 2022 року злочинний «кримський спікер»

Володимир Константинов заявив, що цей фейковий «позов» «технічно неможливо подати, поки триває спецоперація». Поки невідомо, що саме зупинило цю пропагандистську операцію Кремля, але, швидше за все, «матеріали позову» виявилися настільки «якісними», що сама публікація у фейковому «процесі» ще більше дискредитує це «важливе» «питання» для агресора [21].

23 лютого 2023 року Генеральна Асамблея ООН ES-11/6 із глибоким занепокоєнням відзначила негативний вплив війни на глобальну продовольчу безпеку, енергетику, ядерну безпеку та безпеку та навколишнє середовище та закликала всі держави-члени ООН співпрацювати в дусі солідарності, щоб розглядати глобальні наслідки війни для продовольчої безпеки, енергетики, фінансів, навколишнього середовища та ядерної безпеки та безпеки [22].

Оскільки Програма ООН з довкілля уповноважена надавати допомогу країнам, за запитом, у зменшенні та контролі забруднення в районах, які постраждали від збройних конфліктів або тероризму, у відповідь на запит Уряду України Програма підготувала звіт, щоб допомогти Україні у відновленні від поточного конфлікту та поінформувати комплексну постконфліктну оцінку. У звіті визнається, що під час масштабної російської агресії, Україна зазнала значних екологічних руйнувань. Звіт визнає, що станом на червень 2022 року повідомлялося про принаймні сім підтверджених випадків викиду токсичних промислових хімікатів, спричинених військовими діями [23].

В Україні з 2022 року відкрито кілька нових кримінальних проваджень щодо знищення екосистеми російськими військами, з кваліфікацією такої діяльності як злочину екоциду злочину, але в цілому поняття екоцидного злочину не надто розроблене в сучасному міжнародному праві та не має конвенційного захисту [11]. Крім того через воєнний стан інформація у відкритих джерелах щодо цих злочинів є максимально обмеженою

Також вищезазначені питання обговорювалися під час сайд-івенту «Вплив на зміну клімату: Крим, корінні народи та міжнародні злочини» на Конференції зі зміни клімату в Шарм-ель-Шейху (COP 27), який проводили експерти Кримськотатарського ресурсного центру 17 листопада 2022 р. [24].

Експерти на COP 27 наголосили, що основними негативними наслідками для корінних народів Криму є знищення або пошкодження внаслідок кліматичних змін природних екосистем і територій традиційного землеробства, а саме: опустелювання Західного Криму, вирубка лісів у Кримських горах, руйнування та зникнення морських прибережних комплексів, розпад біосистем Азовських морів, засолення ґрунтів Центрального та Східного Криму [25].

На COP 27 експерти наголосили на обов'язковості обговорення та оцінки міжурядовими органами, урядами країн, що розвиваються, природоохоронними та правозахисними організаціями, установами корінних народів світу форм

прямого та опосередкованого негативного екологічного та економічного впливу російської агресії. у сфері зміни клімату та відповідних прав корінних народів. Це питання також обговорювалося на попередніх заходах Всесвітнього правового конгресу 2023 року, який відбудеться в Нью-Йорку в липні 2023 року [26].

Тому надзвичайно актуальними залишаються питання міжнародно-правового та організаційного реагування на агресію росії проти України, в тому числі міжнародної відповідальності за злочини екоциду.

Як вже вказане вище, Стратегія деокупації та реінтеграції Криму передбачала низку заходів у сфері охорони довкілля, але її удосконалення за умов масштабної російської агресії ще не відбулося.

Раніше розпорядженням Постійного Представника Президента України в АР Крим від 20 червня 2018 р. № 17 було затверджене План невідкладних заходів з протидії російській агресії з тимчасово окупованої території України в Криму, захисту інтересів держави, громадян України та українських юридичних осіб в Криму на 2018-2019 роки (План).

У Плані містився окремий розділ 11 «Екологія», який охоплював низку завдань. Зокрема Планом було передбачене запровадження ефективного комплексного моніторингу екологічних ризиків, пов'язаних з чотирма напрямками, із відповідним правовим реагуванням на діяльність окупаційних структур, щодо:

- діяльності підприємств хімічної індустрії Криму, для прилеглих територій та акваторій, атмосферного повітря,
- незаконного видобування підконтрольними окупантам структурами вуглеводнів та піску на шельфі Чорного моря,
- обладок з крупномасштабними інфраструктурними, індустріальними та іншими будівельними проектами окупаційної «влади» в Криму,
- стану справ на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України в Криму [27].

Серед заходів реалізації зазначених завдань План передбачав ініціювання комплексних експертиз стану забруднення та відповідної понесеної шкоди, проведення щорічних нарад за участю представників правоохоронних органів, уповноважених органів державної влади, територіальних громад, запровадження ефективних форм документування шкоди.

Серед практичних результатів реалізації План передбачав отримання документальних підтверджень забруднення, визначення алгоритму встановлення шкоди та екологічних ризиків, формування баз даних, здійснення належного процесуального та міжнародно-правового реагування, оприлюднення

із цих питань системи публікацій в українських та зарубіжних медіа, у наукових дослідженнях.

Зазначений План мав короткостроковий характер та практично реалізованим не став що було предметом судових проваджень, які наразі, щодо можливих порушень прав низки громадських структур через невиконання Плану, розглядаються у Європейському суді з прав людини.

Також наразі розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2023 р. № 288-р затверджене План заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя від 4 квітня 2023 р. № 288-р (План заходів) [28].

У Плані заходів екологічним питанням присвячений розділ «Екологічна політика», при чому до завдань документом віднесене:

- створення геоінформаційної системи для моніторингу та прогнозування екологічних проблем на тимчасово окупованій території, із запланованою реалізацією до кінця 2023 р.,
- створення національної системи космічного спостереження та забезпечення прийому даних від іноземних космічних систем із запланованою реалізацією до кінця 2024 р.,
- збереження на порядку денному міжнародних організацій питання загроз для довкілля та здоров'я населення України від протиправної господарської діяльності окупаційної «влади» рф на тимчасово окупованій території, що має робитися до деокупації Криму,
- ініціювання Україною спільних з іншими державами Чорноморського регіону міждержавних проектів і програм, які б включали проведення спільної інспекції забруднення акваторії Чорного моря внаслідок мілітаризації державою-агресором тимчасово окупованої території і Азово-Чорноморського регіону, а також внаслідок незаконної реалізації рф великих будівельних та інфраструктурних проектів на тимчасово окупованій території, що завдали шкоду довкіллю, що має робитися після деокупації Криму,
- здійснення комплексу заходів щодо стабілізації екологічної ситуації на території Криму, зокрема покращення рівня забезпечення водними ресурсами після деокупації тимчасово окупованої території, що має робитися протягом року після деокупації Криму.

Відповідальними виконавцями вказаних приписів Плану заходів документ визначив МЗС, МВС, Мінінфраструктури, Мінреінтеграції, Міндовкілля, Мінекономіки, Державне космічне агенство, Державну службу з надзвичайних ситуацій, Держекоінспекцію, Держводагентство, Держрибагентство та Представництво Президента України в АР Крим. Водночас виникають значні

питання стосовно визначення як головних виконавців заходів цього Плану так й відповідальності за їх невиконання чи неналежне виконання.

При цьому до очікуваних результатів зазначених приписів План заходів відносив забезпечення аналізу стану екології на тимчасово окупованій території, її зондування в ході дистанційного зондування Землі, здійснення належного інформування міжнародних партнерів щодо системного погіршення екологічної ситуації на окупованій території, здійснення екологічної інспекції акваторії Чорного моря, відновлення водопостачання та стабілізація екологічної ситуації в Криму після його деокупації.

Через обмеженість наразі міжнародних конвенційних механізмів притягнення до відповідальності РФ за негативний вплив на екологію на окупованих територіях, важливими формами реагування на ці процеси вбачаються національні кримінальні та адміністративні провадження в українській юрисдикції, інформування уповноважених структур ООН, включно із спеціальними доповідачами ради з прав людини та Програми ООН з довкілля, робота на міжнародному рівні із опрацювання моделі міжнародного злочину екоциду тощо.

Посилання

1. Russia-Controlled Mercenaries and Maritime Aggression against Ukraine on Black Sea and Sea of Azov. ARC, 2022. UN OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-04/Association-Reintegration-Crimea-CFI-WG-Mercenaries-GA77.pdf>
2. Situation with Toxic Pollution in the Northern Crimea and Human Rights: ARC. 2020. UN OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ToxicWaste/RightToScience/Submissions/NGOs/arc-crimea.pdf>
3. Lifecycle of Plastics and Human Rights: Situation in Crimea: ARC. 2020. UN OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Environment/SREnvironment/ToxicWastes/CFI-lifecycle-plastics/arc.pdf>
4. Treats for Toxic-Free Places and Pollution in the Crimea: ARC. 2021. UN OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2021-11/ARC_Submission_Responces_Toxic_01_11_2021.doc
5. Dispute Concerning Coastal State Rights in the Black Sea, Sea of Azov, and Kerch Strait (Ukraine v. the Russian Federation) 2017-06. PCA. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/149/>
6. Award concerning the preliminary objections of the Russian Federation. 21 February 2020. Case 2017-06. PCA. URL: <https://pcacases.com/web/sendAttach/9272>
7. Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. Resolution 76/179 adopted by the General Assembly on 16 December 2021. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3954787>
8. Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov. Resolution 76/70 adopted by the General Assembly on 9 December 2021. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3952032>

9. Legal Programming of Crimea's Deoccupation and Reintegration: Measurement of Effectiveness. Lynnyk Tatiana. 2023. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/analytics/2023/04/28/legal-programming-of-crimeas-deoccupation-and-reintegration-measurement-of-effectiveness/>
10. Russian Aggression in Ukraine and Challenges for the Climate Changes. ARC, 2022. UN OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/climatechange/cfi-hrc-53-session/submissions/2022-11-28/Association-of-Reintegration-of-Crimea.pdf>
11. Crimean Indigenous Peoples, Impact of Toxic and Russian Aggression. 2022. ARC. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/toxicwaste/toxics-indigenous-peoples/inputsreceived/2022-07-13/association-reintegration-crimea.pdf>
12. Humanitarian consequences of the aggression against Ukraine. Resolution adopted by the UN General Assembly on 24 March 2022 ES-11/2. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3966630?ln=en>
13. IMO Extraordinary Council Session held to discuss the impacts on shipping and seafarers of the situation in the Black Sea and Sea of Azov. 2022, IMO, URL: <https://www.imo.org/en/MediaCentre/PressBriefings/pages/ECSStatement.aspx>
14. Global Food Crisis, Russian Aggression and Terroristic Violence against Ukraine. ARC, 2022. UN OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/food/cfi-violence-food/csos/3-arc-crimea-en.doc>
15. Russian Aggression in Ukraine, Challenges for the Climate Changes and Right to Food. ARC, 2022. UN OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/climatechange/food/submissions/csos/submission-climate-change-food-association-reintegration-crimea.pdf>
16. Russian Aggression in Ukraine and Ongoing Challenges for the Climate Changes. ARC, 2023. UN OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/toxicwastes/cfis/detoxdecarb/submission-detoxification-of-climate-solutions-ngo-arc.pdf>
16. Delusions of Criminal "Gautleiter-Refugee" about North Crimean Canal. ARC, 27 January 2023. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2023/01/27/delusions-of-sriminal-gautleiter-refugee-about-north-crimean-canal/>
17. Collaborators of Sevastopol and Melitopol "Sang" on Background of Water Crisis. RC, 25 March 2023 ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2023/03/25/collaborators-of-sevastopol-and-melitopol-sang-on-background-of-water-crisis>
18. Occupied Crimea and Russian Aggression's "Anniversaries". ARC, 20 March 2023. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/analytics/2023/03/20/occupied-crimea-and-russian-aggressions-anniversaries/>
19. Aggressor's Propaganda "Prepares" Crimea's Population for Lack of Dnipro Water. ARC, 5 November 2022. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2022/11/05/aggressors-propaganda-prepares-crimeas-population-for-lack-of-dnipro-water/> accessed 10 April 2023.
20. Collaborators Signed the Futility of Requirements for "Water Blockade". ARC, 30 November 2022. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2022/11/30/collaborators-signed-the-futility-of-requirements-for-water-blockade/>

21. Land Amelioration and “Storm in Glass” of Occupiers’ Special Services. ARC, 15 December 2022. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2022/12/15/land-amelioration-and-storm-in-glass-of-occupiers-special-services>
22. Principles of the Charter of the United Nations underlying a comprehensive, just and lasting peace in Ukraine. Resolution adopted by the General Assembly on 23 February 2023 ES-11/6. UN. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/a-res-es-11-6.php>
23. United Nations Environment Programme, The Environmental Impact of the Conflict in Ukraine: A Preliminary Review. UN EP, 14 October 2022. URL: <https://www.unep.org/resources/report/environmental-impact-conflict-ukraine-preliminary-review>> accessed 10 April 2023.
24. Crimea, Indigenous Peoples, International Crimes and Global Warming. ARC, November 20, 2022. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/activity/2022/11/20/crimea-indigenous-peoples-international-crimes-and-global-warming/>
25. Global Warming as Kremlin’s New Weapon. ARC, November 28, 2022. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/activity/2022/11/28/global-warming-as-kremlins-new-weapon/>
26. World Law Congress, Occupied Crimea and Russian Aggression. ARC, March 24, 2023. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/analytics/2023/03/24/world-law-congress-occupied-crimea-and-russian-aggression/>
27. План невідкладних заходів з протидії російської агресії з тимчасово окупованої території України в Криму, захисту інтересів держави, громадян України та українських юридичних осіб в Криму на 2018-2019 роки, 26 червня 2018, № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017755-18#Text>
28. План заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, 4 квітня 2023 р. № 288-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/288-2023-p#Text>